

De Uurwerkmakerskunst in Friesland

OKS
Ottema-Kingma Stichting

© 2022 OKS-transcriptie

© 2022 OKS-transcriptie

De Uurwerkmakerskunst in Friesland

De bijdrage in de laatst verschenen „Vrije Fries” over de uurwerkmakerskunst in Friesland was een gereede aanleiding tot het inrichten, in het Friesch Museum, van een kleine tentoonstelling van voorwerpen, betreffende hebbende op deze oude kunst in onze provincie. Het zou hierbij natuurlijk het mooist geweest zijn, wanneer ook kunstwerkjes van de Leeuwarder horlogemakers uit het laatst van de 16e en 17e eeuw getoond konden worden. Deze tak van kunstnijverheid stond, zooals in bedoelde bijdrage is uiteengezet, omstreeks 1800 en daarna hier toch op zeer hoog peil. Wie daarin belang stelt kan de „Vrije Fries” ter hand nemen. Hij vindt daarin afgebeeld kunstwerkjes van horlogemakers uit omstreeks 1600, als W. Wijbrandi, Jacob Wijnbrantz, Koenrad Jacobsz en J. Silleman. De horloges van deze meesters zijn over de wereld verspreid en wie de origineelen hiervan wil zien zou voornamelijk naar de groote musea te Londen en Parijs en buitenlandsche collecties moeten trekken. Slechts één enkel exemplaar is mij hiervan in ons land nog bekend, n.m. het horloge van omstreeks 1610 van W. Wijbrandi. dat wordt bewaard in het museum Willet Holthuysen te Amsterdam.

Onder de vroegste stukken, die thans in het museum zijn tentoongesteld, behoort het astrolabium. dat in 1606 door den Leeuwarder mathematicus Pijbe Wouters gemaakt is. Deze, die zich, als gestudeerd man, Pibo Gualtheri noemde, had te Franeker zijn opleiding genoten.

Wellicht nog een ouder stukje kunstnijverheid op deze tentoonstelling is een verguld houten beeldje, dat eens een onderdeel heeft uitgemaakt van een klokkespel. De vroeg renaissance-versiering van het harnas, waarin dit goed gemodelleerde poppetje is uitgedost, is een gereede aanleiding om het nog te dateeren als afkomstig uit de eerste helft van de 16e eeuw. Deze beeldjes, in Frankrijk bekend als „Jacquemarts”, sloegen met de bronzen hamertjes en de metalen voetjes tegen de klokken van het carillon aan. Waar dit stukje kunstnijverheid door mij in Friesland is opgescharreld en voor zoover ik kon nagaan ook uit Friesland herkomstig is, is het niet onmogelijk, dat het afkomstig is van een Friesch klokkespel, aangezien, zooals in bovenbedoelde bijdrage te lezen is, vast staat, dat deze reeds zeer vroeg in het Noorden in zwang waren.

De midden voor bet raam geplaatste vitrine bevat een aardige collectie 18e eeuwsche zakuurwerken met gedreven gouden en zilveren kasten met email en andere versiering, soms vergezeld van de buitenkast in schildpad en robbevel, alles een aardig beeld gevend van deze kleinkunst in de 18e eeuw.

In de eerste plaats vindt men hier de horloges, die reeds lang in het bezit van het Friesch Museum zijn. Een er van is vervaardigd door Feddo Andeles, zeker een Fries van geboorte. Het andere draagt het adres van den stichter van het Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte, Steven Hoogendijk te Rotterdam.

Verder vindt men hier eene inzending van onzen stadgenoot, den heer J. Huisinga, n.l. eenige Fransche horloges, bijzonder rijk met emailwerk en pareltjes versierd. Deze horloges zijn juweeltjes van 18e eeuwsche emailleerkunst, die vooral in Frankrijk tot hoogen bloei kwam, doch waarmede ook sommige kunstnijveren in den Haag in dien tijd zich bezig hielden.

Van een geheel andere techniek is een Fransch horloge, voor deze tentoonstelling afgestaan door den antiquair S. van Messel alhier. De buitenkast er van is versierd met inlegwerk van goud van verschillend alliage. Deze techniek, die gewoonlijk in vier verschillende kleuren is uitgevoerd, is algemeen bekend als „Or en quatre couleurs”.

Een zeldzaam fraai gedreven gouden horloge werd door een particulier hier ter stede afgestaan en was van oudsher reeds bij zijn familie in bezit geweest. Het draagt een Engelsch adres uit het midden van de 18e eeuw en waar ook de gouden kast van een Engelsen merk voorzien is, is ook het drijfwerk, voorstellende de vlucht van Jozeph en Maria naar Egypte, zonder twijfel van een Londensch goudsmid afkomstig. Het is geheel gedreven en à jour uitgewerkt, terwijl achter de openingen van de buitenkast een gouden plaatje is aangebracht, zoodat het drijfwerk er als bijzonder verheven uitziet.

Verder vinden wij hier de reeds in bovenbedoelde bijdrage door mij beschreven Friesche horloges en horlogewerken van Folkert Wijngaarden uit Franeker en diens naamgenoot uit Sneek, van den Grouwster klokmaker J. Andriessse en van eenige anderen. Bij verschillende van deze horloges behoorren fraaie gedreven gouden en gedreven en geciseleerde zilveren kasten, afkomstig uit de 18e eeuw. De laatsten zijn o.a. van de kunstenaars Cochin en Mauris, die, blijkbaar door horlogemakers in dien tijd gekocht werden om ze om hunne horloges te doen.

Ter linkerzijde van deze vitrine vinden wij eene verzameling kunstig bewerkte horlogewerken. De kloven, die de binnenwerken beschermen, zijn echte juweeltjes van kleinkunst. Men vindt er allerlei voorstellingen op: jaachtvoorstellingen, monogrammen en diverse andere versieringen. Vele vroegere sierkunstenaars hebben speciaal voor dezen tak van kunstnijverheid teekeningen gemaakt, die door de horlogemakers werden nagevolgd.

Aan de andere zijde van de vitrine voor het raam vindt, men gegoten looden ornamenten, die eens de versiering hebben uitgemaakt van of bestemd waren voor de z.g.n. Friesche stoeltjesklokken. Deze klokken werden vroeger in vele plaatsen van Friesland gemaakt, doch in het laatst van de 18e en begin van de 19e eeuw verkreeg de industrie daarvan in de Joure boven andere plaatsen de overhand. Wie er meer van wil weten kan gemakkelijk bovenbedoelde bijdrage hierover raadplegen.

De thans ten toon gestelde collectie is op zich zelf ten zeerste het waard, daar de verschillende ornamenten den stijl en den tijd, waaruit zij dateeren, aangeven.

Naast deze vitrine is opgesteld een werktuig van den Harlinger klokmaker Tjeerd Jacobs Radsma, die dit toestel in de 18e eeuw gebruikte om er de raderen van zijn beroemde astronomische klokken mede te vervaardigen. De techniek dezer klokken, waarvan het uurwerk verwant is aan het bekende planetarium te Franeker, werd omstreeks 1780 uitvoerig beschreven door den Franeker hoogleeraar van Swinden.

Naar aanleiding van mijn bijdrage over de uurwerkmakerskunst kreeg ik nog van verschillende zijden opgaven van klokken, horloges en andere uurwerken van Frieschen oorsprong. De meesten waren afkomstig van mij reeds bekende klokmakers als de Nauta's, Haakma's, Bavius en anderen uit Leeuwarden, de Andriesssens uit Grouw, Radsma uit Harlingen en anderen over verschillende deelen van Friesland verspreid. Uit Groningen kreeg ik nog een bericht van een bezitter van een staande klok, die blijkens het opschrift daarvan in 1743 gemaakt was door Heertje Martens te Kollum. Een bewijs te meer dus weer, dat de klokmakerskunst in de 18e eeuw in Friesland niet tot enkele centra beperkt was, maar zich als huiskunstnijverheid uitbreidde over een groot gedeelte van het platte land van Friesland.

Ik hoop dat velen ten gevolge van deze opwekking de tentoonstelling in het Friesch Museum zullen gaan bezoeken en het daarover gepubliceerde zullen nalezen. Ik ben er zeker van, dat daardoor nog vele wetenswaardigheden op dit gebied te voorschijn kunnen komen, die, wanneer

ze alle in het Friesch Museum verzameld worden, een aardige completeering vormen voor mijne bijdrage over de uurwerkmakerskunst in Friesland.

N.O.

Leeuwarder Courant
30-06-1923

* * *

De Uurwerkmakerskunst in Friesland.

Naar aanleiding van de onder dezen titel in de „Vrije Fries” en in de „Leeuwarder Courant” verschenen artikelen, laat ik hier het een en ander volgen, dat ik vond onder vroeger door mij gemaakte aantekeningen.

De bouw van den St. Jacobs- of Nijptoren te Leeuwarden heeft, zooals wij met de archivaris mej. R. Visscher mogen aannemen, plaats gehad tusschen de jaren 1534 en 1541. In laatstgenoemd jaar werd de groote, voor 't uurwerk bestemde, klok gegoten door Cornelius Wagheneus te Antwerpen, terwijl de kleinere luidklok in 1544 werd gemaakt door Johannes ter Steghe. Maar tot voorslag en beieren werden bovendien nog 10 kleinere klokken in dezen toren opgehangen.

Het jaar, waarin dit klokkenspel geleverd werd, is niet bekend, maar het moet vóór het jaar 1561 geweest zijn (dus niet in 1506, zooals W. te Leeuwarden d.d. 7 December 1914 in de „Leeuwarder Courant” schreef).

Immers in de Rekening van het St. Anthony Gasthuis over 1561, afgelegd op den 18 Februari 1562, komt voor: „Mr. Jan Absalon, in leven clockspeelder binnen deeser steede” en blijkt verder, dat hij in het jaar 1561 een aan het St. Anthony Gasthuis toebehoorende woning had betrokken, gelegen in de St. Jacobsstraat bij de Klokstraat.

Wie de maker van het uurwerk en klokkenspel geweest is, is tot heden onbekend, maar mogelijk, om niet te zeggen hoogstwaarschijnlijk, is deze geweest een inwoner van Leeuwarden, genaamd Peter Jorijs, een uurwerkmaker van erkende bekwaamheid.

Immers, op den 26 Maart 1557 verklaren de uurwerkmakers Peter Jorijs van Leeuwarden en Johan van Swolle, voor Stadhouder en Hoofdmannen van Groningen, dat het uurwerk, hetwelk meester Vijt ten verzoeken van de kerkvoogden van de A-kerk te Groningen, in den toren van deze kerk heeft gemaakt, „claer, guet ende uprecht meijsterwerck” is. (Zie professor van Rijn, Register Archief Kerkvoogdy Ned. Herv. gemeente te Groningen, pag. 50).

Dit uurwerk en klokkenspel in de A-kerk beviel zoo goed, dat kort daarop Meester Vijt, in opdracht van Godefridus van Arnhem, (van 1519—1561) 31ste abt van het klooster te Aduard, een uurwerk en klokkenspel in den toren der kruiskerk aldaar maakte, waarvan de schrijver der Vitae et Gesta Abbatum in Adwert getuigt, dat het „voortreffelijk” en „welluidend” was.

Uit bovengenoemde, voor Stadhouder en Hoofdmannen afgelegde, verklaring mag afgeleid worden, dat de uurwerkmaker Peter Jorijs van Leeuwarden eene erkende autoriteit op het gebied van uurwerken en klokkenspelen was, en vóór genoemd jaar van 1557 verscheidene uurwerken en

klokkenspelen had gemaakt en geleverd. Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat hij het geweest is, die reeds vóór het jaar 1557 het uurwerk en klokkenspel in de Nijtoren van Leeuwarden heeft vervaardigd, dat daardoor de eerste plaats in Friesland werd, die zooiets bezat.

Op Leeuwarden volgde de stad Dokkum, waar in 1613, in een houten torentje op het stadhuis „een klokkenspel, tot vermaak der burgers van Dockum”, werd geplaatst, op kosten van de toenmalige burgemeesters en den stadssecretaris. In 1717 werd in plaats van het houten torentje een steenen koepeltoren gemaakt, waarin een slag- en speelwerk met handklavier werd geplaatst. Sneek, thans doende over zijn 3de klokkenspel, kreeg eerst in 1710 een speelwerk van 14 klokjes, gedreven door een ton met ijzer beslagen.

„In de 16e eeuw zullen de openbare uurwerken ook in de Friesche steden wel algemeen in gebruik geweest zijn”, zegt de heer N. Ottema.

Dat deze veronderstelling gegrond is, blijkt uit het feit, dat zelfs een aantal dorpen in Friesland in genoemde eeuw torenuurwerken rijk waren, zooals Ee, Eernewoude. Hantum, Hijum, Morra, Poppingawier, Rauwerd, Wirdum, wier torenuurwerken terloops vermeld worden in het Register van Geestelijke Opkomsten van Oostergo, bewerkt door professor Reitsma en uitgegeven door het Friesch Genootschap.

In 1578 kochten de kerkvoogden van Poppingawier van mr. Jan, uurwerckmaker te Sneek, een nieuw uurwerk voor de somme van 95 karolus guldens (van 20 stuivers elk) en 8 stuivers. (Het Nieuwe uurwerk in den toren van Oldehove te Leeuwarden in 1911 geleverd door de firma J.H. Addicks & Zoon, Stadsuurwerkmaker te Amsterdam kostte f 2250, maar er waren toen ook aanbiedingen voor lagere prijs). Het uurwerk in de dorpen werd bediend door den koster, die tevens meestal schoolmeester was, en toen per jaar voor zijne moeite beloond werd met 4 goudguldens, dat was iets meer dan 2 stuivers per week.

Ongetwijfeld hadden dorpen in Westergo en in de Zevenwouden toen ook reeds hunne openbare uurwerken.

Wat het torenuurwerk van Oldehove betreft, meldt Eekhoff in zijne Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden, dat hetzelfde in 1617 werd vernieuwd. Mogelijk stond deze vernieuwing in verband met het scheuren van de klokken, eene aan Eekhoff niet bekende bijzonderheid.

Aangevangen met den bouw van den toren in 1529, werd deze in 1533 gestaakt wegens verzakken en geldgebrek, waarna de kerkvoogden eerst in 1540 een klok lieten gieten, waarvan de betaling, wegens gebrek aan gereede penningen, bezwaren opleverde, reden waarom het uurwerk toen zeker ook nog wel een tijdlang op zich zal hebben laten wachten, tot ten slotte, naar ik gis, bovengenoemde Peter Jorijs van Leeuwarden ook voor den toren van Oldehove een uurwerk gemaakt zal hebben.

Om te eindigen wil ik hieraan eenige mededeelingen en opmerkingen toevoegen betreffende toren en kerk van Oldehove voor het genoemde jaar 1529.

Zooals bekend, waren aan deze aanzienlijke kerk, behalve vier hoofdpriesters, een aantal geestelijken van minderen rang verbonden, prebende-, proven-, pronda- of prenda-priesters geheeten, naar de onder genoemde namen bekende stichtingen, in 't leven geroepen door geestelijke of wereldlijke broederschappen, gilden of bijzondere personen. Bekend zijn de nog bestaande St. Jobs- en St. Christophori-leenen.

Onder deze prebende-priesters trof ik aan: in het jaar 1167 Dodo prester op da clock prenda ty da Alda Houwe benna Lijoewerdt, die met Folkerus, by der nede Godis, Aept te Lydlom, Syboldus cureit te Hielsom, Ulbodus prenaprester te Petersberen, Bernardus perpetuus vicarius te

Sexberena en Hetta Hemmema (hoofdling) te Berlekum, als verkozen scheidslieden uitspraak deden in een geschil en alle vijf deze bevestigden met hun zegel.

Er ontstond dus in het jaar 1467 te Oldehove eene stichting, bekend onder den naam van „do Clock prenda”, en de priester daarop moet een man van gezag en aanzien geweest zijn, getuige de namen en waardigheden der vier andere scheidsmannen en het voeren van een zegel. Ik kan hem dus niet houden voor den koster, die custos genoemd werd en geen priester was. Ook kan hij niet geweest zijn de Sacrista, die steeds Sacrista genoemd wordt. De titel „prester op da clock prenda” is mij in geen ander stuk ooit onder de oogen gekomen. Mijns inziens hebben wij hier te doen met eene stichting, waaraan een uurklok verbonden was. Mogelijk was het de prebende van het gilde der smeden. Omstreeks het jaar 1480 waren de gilden te Leeuwarden zeer machtig en hadden veel invloed op de politiek van het stedelijk bestuur. In 1511 telde de stad onder hare inwoners 15 meesters smid, 10 meesters goudsmid, 1 meester koperslager, die met de tinnegieters in een gild vereenigd waren.

Mogelijk was het een bizonder persoon, die eene prebende stichtte en daarbij een torenuurwerk schonk. Zoo schonk in 1480 Gerrit van Belkum, een inwoner en vermogend koopman te Leeuwarden, een geschilderd glasvenster aan de kerk van Oldehove.

De oude toren van Oldehove, d.w.z. de voorganger van den nog bestaanden, die zooals boven vermeld in 1529 werd gebouwd en in 1910/11 gerestaureerd, die vroegere toren moet de aller-hoogste toren van oud-Leeuwarden geweest zijn.

Dit moet volgen uit hetgeen Jancko Douwama (zie blz. 473 zijner Geschriften) ons mededeelt aangaande eene, door gloeienden haat tegen Leeuwarden ingegeven en in besloten gezelschap door een der voornaamste hoofden der Schieringers, in 't jaar 1504, geuite verwensching.

Deze toren van Oldehove kan niet geweest zijn het peervormig, in een spits uitlopend torentje, dat te zien is, midden op het dak der kerk, op de kaart van Leeuwarden van 't jaar 1550, dat door Eekhoff is aangezien voor den vroegeren toren van Oldehove, niet veel hoger dan het torentje aldaar op de kapel of de kerk van het St. Anthony Gasthuis, en lager dan de spits op de Jacobijner kerk en den toren van Nyehove.

Ik houd het er voor:

1. dat de vorige toren van Oldehove gestaan heeft ten Westen van en verbonden met de kerk, op de open plaats tusschen die kerk en den tegenwoordigen toren, zichtbaar op genoemde kaart van 1550;
2. dat die toren (vermoedelijk) stomp en zeer hoog is geweest, evenals de toren van St. Brandaris op Terschelling en als de schoone, in 1515 verbrande toren van Workum, „welcke alle schepen een baken ofte teijken was”;
3. dat de aan den oever van de Middellzee staande toren van Oldehove eveneens zulk „een baken ofte teijken” is geweest, waaruit later het verhaal is ontstaan, „dat vóór de Oldehove een vuurtoren gestaan heeft”, dien de heer Hofkamp, directeur der Gemeentewerken, zich heeft voorgesteld te hebben bestaan uit lange van Gaasterland afkomstige boomstammen, waarop 's avonds een vuurtje werd aangelegd;
4. dat de steenen van dien afgebroken toren zijn gebruikt bij den opbouw in 1529, van den tegenwoordigen toren;
5. dat, indien Jacob van Aken de fondamenteen van den afgebroken toren heeft laten zitten — wat niet zoo zeker is, in aanmerking nemende de waarde van oude steenen in dien tijd — eene opgraving op de boven aangeduide plek de juistheid van mijne bewering zou kunnen aantoonen.

Tot de vraag of particuliere personen of huizen te Leeuwarden in de 15de eeuw reeds in het bezit van uurklokken waren, kunnen aanleiding geven de Oorkonden nos. 72 en 76 van het St. Anthony Gasthuis, gedagteekend in de jaren 1491 en 1498, betreffende de sleede op den hoek van de Weerd en de Gloppe, waarop toen eene kamerwoning stond, bekend onder den naam van „de stede ter clocke”.

Stond daar misschien vóór genoemde jaren eene herberg: de Klok?

Eerder zou ik veronderstellen, dat daar ter plaatse, dat is op den Walkant van de haven der oude zee- en Hanzestad, in de 12de en 18de eeuw eene klok stond, die geluid werd als de vloed kwam opzetten, om de visschers en schippers te waarschuwen, dat zij van het gunstige getij konden gebruik maken. Zulk eene visschersklok had men in vorige eeuwen ook in het dorp Oosterbierum.

H.J.M.B.

Leeuwarder Courant
21-07-1923